

Ağız ve Halk Bilimi Derlemelerinde Yer Seçimi

Prof. Dr. Nevzat GÖZAYDIN

Türk Dil Kurumu ulu önder Atatürk tarafından kurulduğu tarihten bugüne kadar halk arasında yaşatılan binlerce sözün derlenmesine ve hatra bunların bir bölümünün konuşma dilinden yazı dilimize kazandırılmasına büyük önem vermiştir. Kurumun yetmiş üç yıllık çalışmalarına ve yayınlarına baktığımızda bu konudaki çabaların boşa gitmediği anlaşılmaktadır. *Söz Derleme Dergisi*¹ ilk önce kısıtlı imkânlarla derlenen malzemeyi ortaya koymuş ve bu alana hareket getirerek öncülük etmiştir. Türk dilinde yer alan yüzlerce sözün arkasında yatan zengin kültür dünyasının bilinmeyen köşelerini aydınlatan halk bilimi (folklor) ile ilgili özel söz açıklamaları aracılığıyla bu dergi hem ağız araştırmalarında, hem de yeni yeni toplumsal araştırmalarda kendinden söz ettiren halk bilimi araştırmalarında dikkatleri üzerinde toplamıştır.²

Türkiye'deki coğrafyanın birbirinden çok farklı özellikler göstermesi, tarih boyunca bu bölgelere değişik toplulukların göç etmesi, savaşlar, doğal yıkımlar veya yapılan büyük baraj projeleriyle yerleşik halkın başka merkezlere nakledilmesi, yurt dışından gönüllü veya mecburi gelişlerle sürüp giden nüfus hareketleri, yaklaşık yüz yıldan beri bugünkü sınırlarımız içinde çok boyutlu dil, ağız ve folklor sorunlarının ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Ağız araştırmaları yaparken yöresel halk kültürü malzemesini derleyen Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, Almanya'da hazırlayıp verdiği doktora tezinde ilk olarak bu tür sorunlara eğilmiştir. Kendisinin İstanbul Üniversitesi öğretim üyesi olarak ve bilimsel amaçları uğrunda yaptığı ağız derlemeleri, bin bir zorluk içinde geçmiş; ama bütün zorluklara rağmen Türkiye'nin dört bir yanından derleyip toparladığı metinleri yazıya dökerek Türkoloji dünyasına sunmuştur. Hazırlayıp Türk Dil Kurumuna verdiği bu çalışmalar sayesinde insanlarımız ne tür dil ve kültür hazinelerine sahip olduğunu anlamışlardır. Yayımlandığından beri altmış yıldan fazla bir süre geçmiş olmasına rağmen, bu çalışmalar tarihî

¹ a. *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* (A-Z), 4 cilt, Ankara 1939, 1940, 1942, 1949.

b. *Derleme Sözlüğü* (A-Z), 12 cilt, Ankara 1963-1979.

² *Folklor Sözlüğü*, 6. cilt, Ankara 1952, 152 s.

değerinden pek bir şey yitirmemiştir, ancak günümüz bilgi birikimine göre eksikleri çoktur.

Gerek Caferoğlu'nun gerek ondan sonra il veya ilçelerde ağız derlemeleri yaparak dil ve halk bilimi alanlarında malzeme sergileyenlerin eserlerindeki eksikler üzerinde *Türk Dili*'ndeki yazılarımda birtakım bilgiler vermiştim.³ Üniversitelerimizin Türk dili ve edebiyatı öğretimi yapan bölümlerinde ağız veya halk bilimi derlemeleriyle ilgili yöntemler ve teknikler, uygulamalar, bunlarla ilgili psikolojik, sosyolojik, hukuki ve kültürel sorunlar üzerinde durulmadığından, öğretim üyelerinin gözetimi altında yaptırılan bir öncekinden kopyalanmış şablon çalışmalar ve bu çalışmalara dayanarak ortaya çıkarılan kitaplar, birçok yönden okuyucuyu veya daha fazla bilgi edinmek isteyen uzman araştırmacıları tatmin edememektedir. Eksikliği duyulan bu noktaların başında, ağız veya halk bilimi derlemelerinde seçilen yerin, merkezin veya mekânın neden, niçin, nasıl seçildiğine, hangi özellikleri ne zamandan beri taşıdığına dair açıklamaların aktarılmasında gelmektedir.

Bir yandan tarih bağlantıları, diğer yandan coğrafya özellikleri, yöredeki insanların, genel ve geniş bir çerçeve anlayışla, kültürünü yakından ilgilendirmektedir. İlkel çağlardan başlayarak insanları en fazla etkileyen özelliklerin başında coğrafya, daha doğrusu doğa gelmektedir. İnsanın yaşadığı çevre ile olan ilişkileri, bir yandan onun doğadan yararlanmasına yol açarken, diğer yandan doğanın da bireyleri etkilemesini sağlamaktadır. Buluşlarla hayatı kolaylaştıran ve kullanılan araç gereçler aracılığı ile insanın düşünce ve hareket özgürlüğü çoğalmakta, böylece doğa ve çevre özellikleri üzerinde etkisi -olumlu veya olumsuz yönde- kendini daha güçlü bir biçimde göstermektedir.

Yapılması düşünülen derlemelerde ilk olarak bölgenin, yörenin, köyün veya yerleşme merkezinin coğrafya özellikleri ve doğa şartları göz önüne alınmalı, bunların oralarda yaşayan insanlarla olan ilişkilere nasıl etki yaptığı araştırılmalıdır. Var olan bitkiler, yetiştirilen -ekimi yapılan ve gelir sağlanan da dâhil olmak üzere- bitkiler ehlî ve vahşi hayvanlar, ağaçlar veya orman özellikleri, iklim şartları, toprağın kullanımı, maden gibi yer altı zenginliklerinin nitelikleri, su kaynaklarından -avlanma veya su ürünlerini üretme biçimleriyle- yararlanma veya suyu başka amaçlarla kullanma; dağ, tepe, uçurum, dere, nehir, göl ve deniz ile ortaya çıkan görüntüler, sarp geçitler, kara yolları, ulaşım araçları, en kolay, kısa süreli ulaşılan yerleşme merkezleri, bunların özellikleri ve etkileri, üretim veya tüketim noktaları (fabrikalar, organize sanayi bölgeleri, pazar, panayır, fuar, serbest bölgeler vb.) ile olan bağlantılar hakkında bilgiler ve varsa

³ bk. a. *Türk Dili*, S.: 626, Şubat 2004, s. 115-122; b. S.: 628, Nisan 2004, s. 296-302.

Ağız ve Halk Bilimi Derlemelerinde Yer Seçimi

sayısal veriler aktarılmalıdır. Bunlar derleme yapılan yerlerdeki kaynak kişilerin verdiği bilgilere ve metinlere açıklık getirecek, insan ilişkilerinin, insanın doğa ile olan temasının veya bu temas sonunda görünen özelliklerin daha kolay çözümlenmesine yardım edecektir.

Bütün bu noktalar hakkında bilgi aktarılması yöredeki insanın toplumsal gelişmesine, doğa ile toplum ilişkilerine, dernekleşmeye veya kurumsallaşmaya da açıklık getirecektir. Böylece kurulan ilişkilerin nüfus hareketlerini, göçleri, köyden kente geçişleri, toplumdaki (ön) yargıları, bunların değişmesini, bizzat o (kaynak) kişiyi nasıl etkilediğini belirten notlar, derlemelerdeki malzemenin değerlendirilmesi ve yorumlanması sırasında asla göz ardı edilmeyecek kıymetli bilgilerdir.

Derlemelerde seçilmesi düşünülen yer ile ilgili olarak, oradaki yollar, sokaklar, evler hakkında da bilgilere ihtiyaç duyulur. Bunların karakter özellikleri; çiftlikleri, bahçeleri, tarlaları; köyleri birbirine bağlayan doğal veya sonradan inşa edilen yollar, işlek veya sapa yollar, varsa su yolları ve buralarda kullanılan araçlar da önemlidir.

Anadolu örneğine baktığımızda ev tiplerinin hem bölgelere göre değiştiğini, hem de bu değişikliklerin insanlar üzerinde büyük etki yaptığını görürüz. Ağzından metinler derlediğimiz kaynak kişinin evinden başlayarak yöre evleri hakkında doğru bilgiler verilmesi gerekir. Derlemenin yapıldığı evin durumu, içinde yaşayanların birbiriyle olan ilişkileri, derleme sırasında yaptıkları katkılar veya eleştiriler, evdeki ortam açıklanmalıdır. Böylece ev içi hayatın farklı yönlerinin aydınlatılması, derleme ortamının samimiliğini, yapmacıksızlığını, dolayısıyla da elde edilen metinlerin hiçbir etkiye, değişikliğe ve hatta bozulmaya uğramadan kayıtlara geçtiğini ortaya koyar. Böyle sağlıklı bir derleme bebek ve çocuk seslerinden uzakta, dışarıdaki gürültülü dünyadan uzak bir odada yapılmalıdır.

Derleme yapmak üzere o köy topluluğu içine giren insan, yanındaki aracı kişiyle birlikte her zaman canlılığını koruyan bir ilgi odağındadır. Hangi evde yatıp kalktığı, kimleri ziyaret ettiği, ne tür bilgiler derlemek istediği, insanlara yaklaşımı, hoşgörüsü, ciddiyeti, içtenliği, tertip ve düzeni, bakımlılığı ve temizliği, yemesi-içmesi, oturup kalkması hep gözler önündedir ve dikkatle izlenir. Bu bakımdan kendisinin, niçin o derleme yaptığı evi ve kişileri seçtiğini çevresindekilere doğru, mantıklı ve uygun kabul edilecek ölçüler içinde açıklamasında yarar vardır. Böylece derleme yapan kişi ikinci veya üçüncü kez metinlerin doğruluğunu denetlemek, varyantları belirlemek, eksiklerini tamamlamak amacıyla tekrar aynı mekana gittiğinde, ilk seferinde derleme yapamadığı için kırılan, üzülen, geri plana atılmış duygusuna kapılan, hatta aşağılanmış gibi

düşünen diğer insanlar veya kaynak kişiler nezdinde itibar sahibi olur, saygınlığı tartışılmaz bir konuma gelir. Diğer evlere de rahatlıkla girme iznini alabilir, başka kaynak kişilere de kolayca ulaşabilir, değişik metinler derleyebilir.

Derleme yapan kişinin dikkat etmesi gereken şu önemli noktayı gözden uzak tutmaması, onu yer seçimi dolayısıyla bazı sıkıntılardan da kurtarır. Araştırdığı yörenin kişilerince otorite kabul edilen öğretmen, imam, muhtar, ağa vb. kişilerin ziyaretinden sonra, yöredeki diğer insanlarla olan ilişkilerini de düzenli ve titiz bir biçimde gerçekleştirmelidir. Sosyal, ekonomik ve eğitim düzeyi, yukarıda saydıklarına göre daha aşağıda olduğu kabul edilen, güçsüz, yoksul, hasta, yaşlı kadın ve erkekleri de kendi evlerinde ziyaret etmesi, derlemeci için olumlu görülür, alçak gönüllü bir kişi olarak tanınır. Derlemecinin basit ve sade döşenmiş evlerde de kalabileceği, oradakilerin aşlarına da kaşık sallayabileceği, hiçbir yüksünme veya burun büyüklüğü göstermediği anlaşılırsa, başarılı derlemelerin önemli adımları atılmış olur.

Derlemecinin bu tür konularda vereceği bilgiler arasında, köydeki evlerin düzeni, sıralaması, yerleşmesi, sokak veya mahalle oluşumu, ev alanı içinde veya dışındaki bahçelerin, avluların konumu, evlerden başka ahırların, ağılların, kümeslerin ve diğer müstemilatın yer aldığı mekanların tanıtılması da bulunmalıdır. Böylece ev veya konakların yanı sıra diğer binalar sayesinde, köyün ve köy insanlarının yaşayışı, gündelik işleri, ilişkileri, birbirlerini etkilemeleri de belirlenmiş olacaktır.

Değerleri yaratan insanlar arası ilişkiler, ağız özelliklerini de etkiler. Hatta belirli yaş gruplarında ve kuşaklar arasında görülen ağız değişikliklerinin sebepleri, zamanlaması ve kökeni de bu yolla kolayca ortaya konabilir. Büyük aileden çekirdek aileye geçiş süreci, ekonomik gücün küçülmesi veya parçalanması, otoritenin zamanla farklı kişiler eliyle sağlanması, kuşaklar arasında görülen değişiklikler ve yeni kabullenmeler, moda değer yargıları veya eğilimler, giderek yaygınlaşan kitle iletişim araçlarından radyo ve televizyonun etkileri, özellikle daha genç yaştaki insanların ağız özelliklerini de büyük ölçüde etkilemektedir. Bu bakımdan toplumu oluşturan ailelerin oturdukları evlerin, sokakların ve mahallelerin derlemeci tarafından belirtilmesi, en azından derleme yapılan yerleri, ev ev, sokak sokak kroki üzerinde göstermesi yararlı bir hizmet olacaktır.

Ağız ve halk bilimi derlemelerinde kaynak kişinin verdiği metinlerin büyük bir bölümü gerçek olayların aktarılmasından oluşmaktadır. Bunlar arasında gündelik yaşayış; ekonomik faaliyetler; doğum, evlenme, ölüm gibi geçiş dönemleri; askerlik ve komşuluk ilişkileri, bayram ve özel gün kutlamaları vb. başta gelmektedir. Ayrıca halk edebiyatında yer alan anonim türleri hemen her

Ağız ve Halk Bilimi Derlemelerinde Yer Seçimi

derleme kitabında görmekteyiz. Mâniler, türküler, bilmeceler, atasözleri, masallar, efsaneler ve hikâyeler bütün derlemeciler tarafından memnuniyetle kaydedilir. Kaynak kişinin cins, yaş, eğitim, sosyal statü, ekonomik güç bakımından diğer insanlara göre farklı bir yapı içinde olması, elde edilen verilerin değerini daha da artırır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, bu kaydedilen verilerin derleme yapılan yerdeki varyantlarının bulunup bulunmadığının soruşturulup araştırılmasıdır. Böylece kaynak kişinin psikolojik, sosyal veya ekonomik yönden toplum içindeki gelişmesi ve statüsü de az-çok belirginleşir.

Kültür ürünlerinin uzun yıllar içinde idari sınır tanımamasını ve hele de günümüzde çok hızlı bir biçimde yaygınlaşmasını göz önünde tutarsak, birçok durumda ağız özelliklerini ortaya koyan varyantları aramanın, sadece o mekânda değil, o köye yakın olan köylerde veya yerleşim merkezlerinde de derleme ve araştırma yapmanın çok daha gerekli olduğu anlaşılır. Hele yakın ve iletişimin kolaylıkla mümkün olduğu açık veya yarı açık yerleşme merkezlerinde elde edilip üzerinde durulacak metinlerdeki özelliklerin, değişmelerin veya benzeşmelerin, coğrafya bakımından doğal engeller yoksa, o yerlerde daha da dikkatli bir biçimde araştırması yapılmalıdır. Bu tür bir araştırma sonunda, hangi ses olaylarının veya metin varyantlarının sınırlarının nereye kadar nasıl genişlediği de ortaya konabilir. Türkiye'deki mevcut il sınırlarının bile kültürlenme süreci göz önünde tutulmadan çizildiğini, bazı köy veya ilçe nüfusunun bağlı oldukları il merkezi yerine kendileri açısından en uygun ulaşım ve iletişim kurdukları ilçe veya kent merkezlerinin yıllardan beri kullandığını gözlemlendiğini bildiğimiz için, derlemelerde belirlenen hususların, idare bakımından bağlı olunan ilçe veya kent sınırları içinde değil, diğer kentin veya ilçenin doğal "hinterland"ı içinde kalan köy ya da yerleşim merkezlerinde araştırılması daha sağlıklı, doğru ve anlaşılıp çözülebilir bilgilerin elde edilmesine kolaylık sağlayacaktır.

Bu hassas durum dolayısıyla, yer seçiminin daha dikkatli ve titiz bir biçimde yapılması gerekmektedir. Derleme yapılan yerin farklı yönlerden de önceden araştırması gerektiğini vurgularken, bu araştırılacak noktalarda öncelikle, nüfus hareketleri, coğrafya ve özellikle arazi, ekonomi ve ticaret hayatı, aile, akrabalık ve komşuluk ilişkileri, halkın genel yaşayış biçimi, gelenekler ve görenekler bakımından öne çıkacak hususlar olduğunu da söylemem gerekmektedir. Ancak bütün bunların ayrı ayrı ve ince noktalarına inerek kapsamlı araştırmasının yapılmasına da ihtiyaç yoktur. Böylesi bir çalışma bir köy monografisi olabilir. Onun da hazırlığı, planlanması ve uygulanması ağız ve halk bilimi derlemecilerinin işi değildir. Daha çok genel halk biliminin bütün dallarıyla meşgul olan uzmanların, sosyologların, etnologların bu tür çalışmalarla ilgilendiğini biliyoruz. Bundan dolayı ağızlar üzerinde dil bilimi veya dil bilgisi açısından duracak

olanlar ile kaydedilen metinlerdeki halk bilgisi özelliklerine göre yorum yapıp, sonuçlar çıkaracak olan halk bilimcilerin yukarıdaki satırlarda gösterilen hususları, genel bir ifadeyle çalışmanın baş tarafında özellikleri ile birlikte dile getirip, okuyucuya bilgi aktarmaları yeterli olacaktır. Bu bilgilerin krokiler, planlar ve farklı amaçlar doğrultusunda hazırlanmış haritalar ile birlikte sunulması, yapılan derlemelerin başarılı ve didaktik olduğunu da, fazla söze gerek bırakmadan kanıtlayacaktır. Böylece okuyucular veya metinleri kullanacak olan uzmanlar, herhangi bir sorunla yüz yüze gelmeden ve sıkıntıyla karşılaşmadan metinleri gözebilecek, diğer değerlendirmeleri kolaylıkla yapabileceklerdir. Bu tabloları ortaya koyan derlemeci de, belki kendisinin bile ilk anda göremediği birtakım özellikleri, daha iyi anlayıp ona göre düzeltmeler yapabilecektir.

Köylerin kentlere ve kent yaşayışına göre farklı yapısal özellikler göstermesi bakımından derlemeci köylerdeki ve köyler arasındaki tabakalaşmaları göz önüne alarak ağızları bir ön incelemeden geçirerek, derlemelerine ağırlık vermesi gerekecektir. Kentlerdeki sınırlı ve katı tabakalaşma köylerde yoktur. İnsanlar küçük yerleşme merkezlerinde daha içten, kolay ve art niyetsiz olarak birbirlerine ve bu arada derlemeciye yaklaşırlar. Bu yaklaşımda geleneksel davranış kalıpları öne çıkar. Bunun için ağız araştırması yapan kişinin, o köyde veya yörede geçerli olan gelenekleri önceden tanınması ve o kültüre yabancılaşmaması uygun olacaktır. Buna göre düşündüğü konuları veya metinleri isteyeceği açıklamaları köy hayatına göre, köydekileri rahatsız etmeyecek bir biçimde talep etmelidir. Aynı mahallede farklı yapıdaki evlerde bulacağı kaynak kişilerin, değişik eğitim, ekonomik ve sosyal yapılarına rağmen, ortak değerlere ve geleneklere sahip olduğunu düşünmeli, onların kentlerdeki insanlardan daha değişik ama genel karakter özellikleri taşıdığını, bu genel özelliklere, değer kalıplarına, kısacası örf ve âdetlere göre yaşayışlarını sürdürdüklerini gözden uzak tutmamalıdır. Böylece tarih, coğrafya, doğa, ekonomi, nüfus vb. bakımlardan doğru olarak yapılan yer veya mekân seçimi, köy insanının özelliklerinin önceden bilinmesiyle daha başarılı derlemeler ortaya çıkar.

Köylülerin kendi köyünden olan kişilere, doğaya, toprağa, flora ve faunaya bağlılık derecesinin yüksek oranda olması, derleme yapılan yerlerde kendini belirgin bir biçimde gösterir. Köydeki akrabaların birbirlerinden pek uzak olmayan evlerde, bahçelerde, tarlalarda bir arada bulunmaları, onların birbirleriyle her türlü bağlantıları, hatta diğer yakın köylerdeki ailevi bağ ve ilişkileri, köy dışında gezen, uzun yıllar taşrada kalan, kesintili göç yaşayan akrabaların ve dostların birtakım yenilikleri köye taşıması ağızlardaki değişmelere ve gelişmelere de etki edebilir.

Saydığım hususlar bir ağız araştırmasında veya halk bilimi derlemesinde

Ağız ve Halk Bilimi Derlemelerinde Yer Seçimi

bazı kroki ve haritaların dikkatli bir biçimde hazırlanmasını ve bunların o çalışma sayfaları arasında yer almasını mecburi kılar. Aşağıda özelliklerini kısaca göstereceğim çizimlerin çalışma yayımlanmadan önce mutlaka hazırlanması, üniversitelerde ağız araştırmalarındaki eskimiş, klasik, eksik, şablon hâline getirilmiş, birbirinden kopya edilerek çoğaltılmış ve yarım kalmış yöntemlerden kurtulmamızı sağlayacak, ağız ve halk bilimi derlemeleri bilimsel çalışmalarda asıl değerine kavuşacaktır. Bundan böyle bu tür çalışmalar yaptıran öğretim üyelerinin daha başarılı olmalarını sağlayacak eserlere, eserleri hazırlayacak elemanlara yardımcı olacak kroki ve haritalar şöylece özetlenebilir:

1. Türkiye haritasında derleme yapılan il, ilçeler ile il haritasında köyler, akar sular, göller, yollar, dağlar, tepeler belirtilmelidir.
2. Derleme için seçilen köylerde bir kroki içinde yollar, patikalar, bahçeler, tarlalar, evler, cami, okul, muhtarlık vb. ortak kullanıma açık mekânlar gösterilmelidir.
3. İlçenin veya köyün fiziki haritasında yükseklik gösteren, eğim belirten çizgiler bulunmalı; otlak, tepe, baraklık, orman, koru, taş veya kum ocağı, ağıl, pınar, kuyu, türbe vb. mekânlar işaret edilmelidir.
4. Köydeki mahalleler, sokaklar, evlerin dizilişi, bahçeler ile bunların ve tarlaların sınırlarını oluşturan çitler, ağaçlar, duvarlar vb. belirtilmelidir.
5. Gerekirse derleme yapılan evin veya mekânların planı da verilmeli, özellikleri belirtilmelidir.
6. Ağız özellikleri farklı taramalarla, motiflerle ve şekillerle bu krokilerde ayrıca gösterilmelidir. Böylece derleme yapılan yerleşme merkezlerindeki konum ve kaynak kişilerin durumu, aile ile akrabalık ilişkileri, köyler arasındaki nüfus, eğitim, ekonomi vb. bağlantılar, ağız değişikliklerine yol açan sebepler, varyantların oluşumunu hazırlayan hususlar kolaylıkla görülebilecektir. Çalışmanın giriş sayfalarında anlatılan derlemenin özgün oluşunu belirten ifadeler, bu harita ve krokilerle, çok daha kolay anlaşılacaktır.⁴

Köylerimizin yerleşim özelliklerine göre konumları, nitelikleri ağız yapılarını etkilediği gibi, metinleri oluşturan halk bilimi alt dallarını ve türlerini de etkiler. Bu konuyu başka bir yazıda ele almak daha doğru olacaktır.

Yukarıdaki yöntem ve tekniklerle hazırlanacak ağız ve halk bilimi metinlerine daha fazla önem verilip, alanlarının uzmanı kişilerce doğru olarak değerlendirileceği de açık ve kesin bir gerçektir.

⁴ Yararlı bir örnek için bk. Bernt Brendemoen: *The Turkish Dialects of Trabzon*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2002, özellikle s. 127, 130, 132, 134, 136, 141, 233, 235.